

ظهور معماری عالمانه و تعالی بخش در الگو و مفاهیم معنوی حرم حضرت معصومه(س)

سید مجید هاشمی طغرالجردی

استادیار دانشکده فنی دانشگاه ولی عصر(عج)رفسنجان، مامور در دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی. ۰۹۱۳۳۴۱۴۱۸۲ (نویسنده مسئول). Sm.hashemi۵۰@gmail.com

مریم عبدی، فاطمه فرامرزی، فاطمه الوندی فراهانی دانشجویان کارشناسی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید رجایی

چکیده:

برای اینکه مکان انسان را در مسیر رشد و تعالی قرار دهد، باید تطابق محیطی داشته و با نظام عالمانه و سامان مند یادآور وجه الله و خاطرات فطری- ازلی انسان گردد. بناهای مذهبی و بقاع متبرکه علاوه بر نقشی که در شکل گیری یا توسعه شهرهای ایران داشته تاثیر مستقیمی در هویت بخشی و ایجاد تعاملات فرهنگی- اجتماعی دارد. اما جهت مواجهه نمودن زائر با شهر علم به مرکزیت یک مکان متبرک، معماران از چه الگو، نماد و یا مفاهیم معنوی بهره برده اند؟ این مقاله با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی میدانی در ترکیبی از روش تفسیری و تحلیلی با ذکر جایگاه حضرت معصومه(س) به اهمیت حرم ایشان بعنوان نمادی از حرم مخفی حضرت فاطمه زهرا(س) پرداخته و با معرفی الگوی نظام دهنده حیاط تا گنبدخانه، نشان می دهد سازندگان با انتخاب صحن‌هایی که بی واسطه با مکان مقدس متصل شده، با قراردادن حوزه علمیه بر محور معنوی حرم شرایط را برای ایجاد محفلی عالمانه فراهم نموده‌اند. محفلی که در شادی، اندوه و مراسم یادمانی و حماسی، مومنین را در کنار هم جمع می‌نماید. مکان قدسی که سطوح و وجوه آنها مزین به کلام الهی، وجه الله و حاوی برکت جاری است. محققین معتقدند که این فضا روحانی مناسب تفکر بوده و وحدت مابین عناصر معماری جهت رعایت سلسله مراتب حضور از طریق تزئینات و شاهکارهای هنر دینی بروز و ظهور یافته است.

کلمات کلیدی: معماری عالمانه، حرم حضرت معصومه(س)، مفاهیم معنوی، هنرهای دینی، شهر علم.

۱- مقدمه و طرح مسئله

«ویژگی بنیادین معماری زیارتی ایران از خصوصیت روایتگری آن سرچشمه می گیرد. این معماری متضمن سیستم وسیعی از سمبل هاست که در ترکیب های مختلف نقش اصلی را به عهده دارند. صحن، فضایی است که در آن، این نشانه ها با یکدیگر به گفتگو نشستند و زائر گاه به صورت رمزی و گاه به صورت آشکار با روایاتی که مضمون آن فداکاری و ایثار در راه خیر و صلاح انسان است آشنا می شود. این فضا دارای کانونی داخلی و همچنین دارای کرانه‌ای خارجی است که بر بخش وسیعی از فضا و محیط اطراف تسلط و غلبه دارد. معماری زیارتی ایران تا امروز دارای سیر تحول تاریخی منظمی است که از خلال آن می‌توان به ظرافتهای اعتقادی و فرهنگی مردمان این سرزمین قبل و بعد از اسلام پی برد. این سیره ریشه در تحولات تاریخ شیعی داشته و از سوی دیگر انتظام شکلی آن مدیون سیر تحول الگوهای رایج معماری در دوره های مختلف است. تغییرات الگوئی معماری سنتی در گذشته، تدریجی و بطنی بوده ولی امروز به زعم برخی از طراحان این الگوها تقریباً منسوخ و ساختارهای جدیدی جایگزین آنها شده‌اند (مجابی، ۱۳۸۴، ص ۱۱۱).

معماری ایرانی معمولاً به دلیل اهمیت کارکردها و شرایط اعتقادی و اقلیمی کمتر به معماری برون‌گرا (فرمال) گرایش داشته و بیشتر طراحی بناها، درون‌گرا بوده است. فرم‌های معماری ایرانی با توجه به کارکرد بسیار متنوع طراحی شده است. فرم در بناهای مختلف از نظر کارکردی، اقلیمی، نمادین و زیبا شناسی مهم بوده است» (طایفه، ۱۳۹۲، ص ۳۳۱). آرامگاه‌ها در سه گروه امام زادگان، عارفان و مفاخر ملی در حقیقت واسطه‌هایی هستند که مردم ایران از آنان به عنوان حلقه ارتباط با گذشته و یا واسط و شفیع در نزد خداوند به آنها متوسل می‌شوند. (غروی، ۱۳۷۶، ص ۱۰). در تاریخ معماری اسلامی ایران زمین، بناهای آرامگاهی بعد از مساجد بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند و در دوره‌های مختلف همواره توجهات ویژه‌ای را به خود معطوف داشته‌اند (براند، ۱۳۸۳، ص ۳۳۴). البته موضوع واسطه قرار دادن یک بزرگ و دارای مرتبه ایمانی بالا در نزد پروردگار به عنوان شفیع یا کسی که در حق دیگران دعا می‌نماید ریشه در متون دینی و اسلامی دارد. همچنین در برخی از آیات ساخت بنای زیارتی و مسجد بر مرقد بزرگان دینی مجاز شمرده شده است از جمله در آیه ۲۱ سوره کهف موضوع ساخت بنایی بر محل مرگ اصحاب کهف این چنین می‌فرماید:

و کسانی که در مورد ایشان غلبه یافته بودند گفتند بر غار آنها (محل دفن و فوت اصحاب کهف) عبادتگاه و مسجدی خواهیم ساخت.

بقاع متبرکه امام‌زادگان مهم‌ترین ملجأ و پناهگاه دلدادگان به حریم اهل بیت (ع) است، آنان برجسته‌ترین سفیران فرهنگی اسلام ناب محمدی (ص) محسوب می‌شوند. سالیان مدیدی است ایران از رایحه شقایق‌های دل سوخته ولایت، معطر و به حضور شکوفه‌های شجره امامت، مزین گشته است. از آن‌جا که امام‌زادگان منتسب به اهل بیت عصمت و طهارت (ع) بوده و مصداق بارز کوثر و حافظان شجره طیبه می‌باشند، همواره مورد احترام و تکریم شیعیان بوده، خیل عظیم ارادتمندان با حضور در این مکان‌ها به کسب فیض می‌پردازند (سپهریان، ۱۳۹۴)، لذا جایگاه هنر دینی و شیعی در آنها اهمیت دارد.

شکل شماره ۱: حرم حضرت فاطمه معصومه (س). مأخذ پورتال حرم مطهر. و حدیث از امام رضا (ع).

امام رضا (ع) پس از سوالی از اشعری قمی فرمودند: «ای سعد! از ما نزد شما قبری است؟»... کسی که با آگاهی از مقام او به زیارتش رود، از بهشتیان خواهد بود. از پدرم شنیدم که او از پدرش نقل کرد: خداوند را حرمی به نام مکه است. پیامبر (ص) را حرمی به نام مدینه است. حرم امیرمؤمنان کوفه و حرم ما قم نام دارد. بزودی بانویی از تبار من در آن‌جا به خاک سپرده می‌شود که نامش فاطمه است. هر که وی را زیارت کند با رعایت شرایط دیگر، بهشت برایش لازم است.» (بحار الانوار، ج ۶۰، ص ۲۱۶ مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۳۶۸) (کمال السید، ۱۳۹۶: ۱۷۶)

با توجه به اینکه زیارت و فضای زیارتی با الگوی رفتاری خاصی تعریف شده است در پاسخ به این سؤال که طرح موجود این بناها دارای چه شاخص‌هایی بوده و چه نمادهایی از هنر اسلامی در ارسن آنها وجود دارد، این مقاله به طور نمونه به طرح حرم حضرت معصومه(س) و ابنیه مرتبط و هم جوار آن پرداخته ولی رابطه مابین الگوی معماری حرم مطهر با سیره و کلام حضرت معصومه(س) و همچنین تشابه حرم ایشان با حرم سایر فرزندان حضرت امام موسی کاظم(ع) به خصوص امام رضا(ع) نیاز به مطالعه و توفیق دیگر می‌باشد.

۲- نماز و زیارت امامزادگان و جایگاه توسل در اداب دینی

دعا و زیارت در انسان حالت روشن‌دلی و روشن‌بینی و آرامشی ایجاد می‌کند و به عنوان نیرویی بهجت‌زا، انبساط آفرین و لذت بخش می‌باشد (مرتضوی، ۱۳۹۳). هنرمند در معماری اسلامی به دنبال این است که فضای زیبایی ایجاد کند که بیننده به شناخت و انبساط خاطری بالاتر برسد و استفاده از تزئینات حجمی چون کاربندی و مقرنس و ... گواهی بر این مدعاست.

شکل شماره ۲: توصیه به زیارت و توجه به کرامت حضرت معصومه(س) توسط ائمه اطهار(ع). عکس از خبرگزاری قرآن کریم.

آیت‌الله مرعشی نجفی نقل کرد که: «پدرم در نجف ختم مجربی پیدا کرده بود که خودش ببیند که قبر بی بی دو عالم کجاست و به هیچ کس هم نگوید، به قولی این راز را در سینه‌اش نگه دارد. یک ختم چهله که سنگین اما مجرب بود را انجام داد و بعد از این که روز چهلیم تمام شد، توسل بسیار زیادی و گریه و مطالب و بعد استراحت کرد و در عالم رؤیا به محضر مقدس امام باقر یا امام صادق (علیهماالسلام) مشرف شد و قبل از این که چیزی بگوید، حضرت به ایشان رو کردند و فرمودند: «علیک بکریمه اهل البیت» بر تو باد که

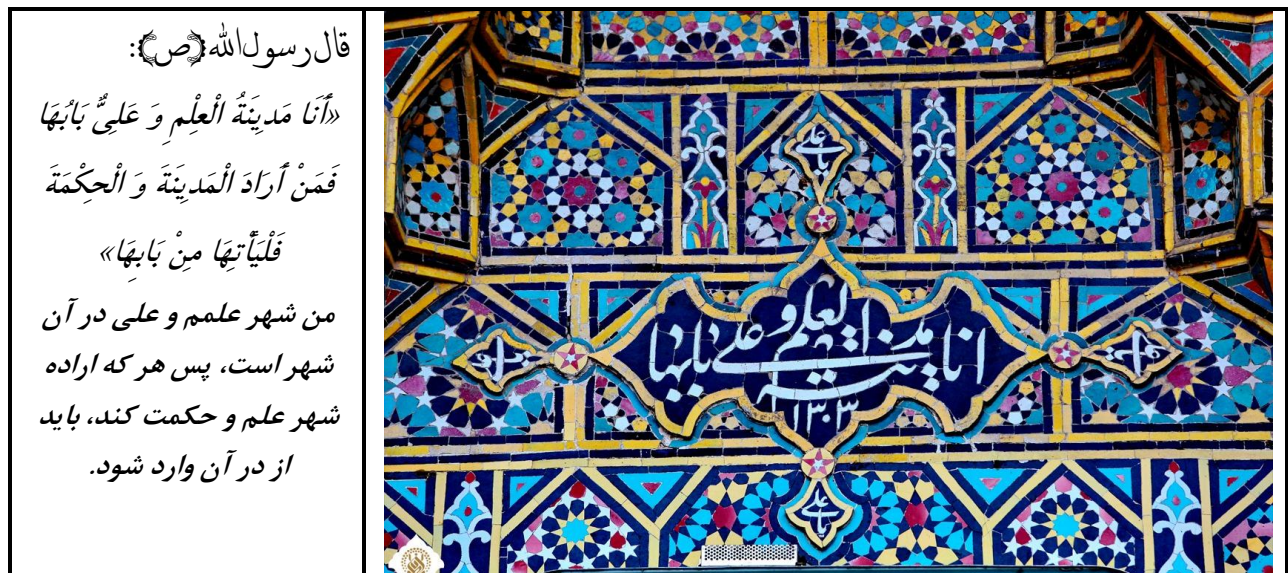
دست به دامن کریمه اهل بیت علیهم السلام شوی. این جا آیت‌الله سید محمود مرعشی نجفی، پدر آیت‌الله شهاب‌الدین مرعشی چون یک ختم گرفته که قبر بی بی دو عالم را ببیند، تصوّر می‌کند منظور حضرت زهرا سلام الله علیها هستند. عرضه می‌دارند که یا جدّاه قربانت بروم، اتفاقاً من ختم را برای همین که شما بیان کردید، انجام دادم. شما محل دقیق قبر شریف را به من نشان دهید تا به زیارتشان مشرف شوم. اما حضرت علیه السلام بیان فرمودند: «خدا به مصالحی نمی‌خواهد قبر آن حضرت معلوم شود و لذا ما هم نمی‌خواهیم، شما هم اصرار نکن.» بعد فرمودند: «خداوند آنچه که جلال و جبروت برای قبر بی بی دو عالم مقدر کرده، همه را در فاطمه معصومه قرار داده است. به آنجا برو.»

نقل از پایگاه خبری آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه(س)

در نزد « اخوان الصفا»، بعنوان گروهی از هنرمندان مسلمان سده‌های میانی، مهمترین عوامل موثر در زیبایی، شنوایی و بینایی است که بعنوان قابل ترین ابزار برای انتقال حس بهره مندی از جمال مطلق به روح می‌باشند. و مشهودات به شرطی زیبا هستند که در بردارنده تناسب موزون و تقارنات عالم باشند، که هنرمندان الگوی خود قرار می‌دهند (نقره‌کار، ۱۳۸۴). لذا هنر مند برای رساندن همه زوار و بینندگان به بهجت و شادمانی دعا و زیارت را بر در و دیوار نقش می‌زند و به مدد الگوی معماری و خصوصیات هنر اسلامی لذت پایدار و بهجت را در محیط ایجاد می‌کند. در قرآن کریم سوره نمل آیه ۶۰ کلمه (ذات بهجه) به کار رفته است. (ذات بهجه)، یعنی چیزی که دارای منظرهای نیکو است که هر کس آن را ببیند مبتهج و خوشحال می‌گردد (ترجمه المیزان، جلد ۱۵، ص ۵۴۳). از مهمترین اعمال مستحبی که در زیارتها سفارش شده نماز است. نماز باعث صفای دل و زیبایی روح می‌گردد لذا فضای زیارتگاه مکان مناسب برای اقامه نماز دارد.

از آنجائیکه اسلام دین «کتاب» و کتابت است در نتیجه، متون مقدس در آن نقشی بنیادی دارد که در قالب عناصری معنوی و نمادین در قالب کتیبه‌ها و نوشته وجه معنوی و اعتقادی فرهنگ اسلامی را نشان می‌دهد به عبارتی وقتی رسول اکرم (ص) شهر علم بوده و امیرالمؤمنین علی (ع) باب آن، لذا فضایی که شیعه می‌سازد نمادی و پنجره‌ای گشوده به سقف ملکوتی آسمان و ظهور شهر علم می‌گردد، لذا تزئینات سقف و جداره‌ها در مساجد و امامزاده‌ها اهمیتی بنیادین می‌یابد. در حدیثی معروف و همچنین در بسیاری از ادعیه به بیان فضائل امیرالمؤمنین علی (ع) پرداخته شده است از جمله در دعای ندبه پس از بیان مناقب و فضائل حضرت علی (ع) چنین ذکر شده که آنگاه رسول اکرم (ص) علم و حکمتش را به حضرت علی (ع) سپرد، و فرمود: **أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَ عَلِيٌّ بَابُهَا...**

شکل شماره ۳: مناقب و فضائل حضرت علی (ع) در تزئینات حرم حضرت معصومه (س). عکس از پایگاه خبری حرم مطهر.

با توجه به تلاش دشمنان اهل بیت(ع) در پوشیدن کرامات ایشان ذکر آن در نزد معماران مسلمان و بخصوص شیعه جایگاه ویژه‌ای دارد (شکل شماره ۳).

«هنر و معماری اسلامی مانند هر یک از حوزه‌های علمی مستقل و مطرح در ساختار اندیشه بشری، مکتبی است خاص و مستقل که از نظر فلسفی و محتوایی و ساختار صوری یا کالبدی، دارای اصول و مفاهیم ویژه و بعضاً متفاوتی از انواع دیگر مکاتب مطرح معماری در جهان است (علی‌آبادی، ۱۳۸۶، ص ۶۴) و باید منابع و سرچشمه‌های اصلی این هنر را از علم و حکمتی جستجو نمود که در میان قرآن و سنت وجود دارد (نصر، ۱۳۷۵، ص ۱۵). یک مؤمن برای شناخت آیات خداوند در درون خود (آیات انفسی) به تفکر می‌پردازد همانگونه که برای مواجهه با آیات طبیعت (آیات آفاقی) به سیر و سفر و توجه به بیرون می‌پردازد. مسجد و امامزاده‌ها و کتیبه‌های وحیانی آنها در پیوند با آوای ملکوتی چون تلاوت قرآن و دعا، حس بصری، تناسب موزون، نور و رنگهای نقش بسته بر کتیبه و کاشی‌ها پیوندی عمیق با درون مؤمن و خاطرات ازلی او برقرار می‌نماید. هر خواندنی پرده‌ای از غیب بر متقین می‌گشاید که ایمان به غیب از مهمترین ارکان ایمان می‌باشد:

«آنها که بعالم غیب ایمان دارند و با نماز که بهترین مظهر عبودیت است خدا را عبادت و با زکات که بهترین خدمت بنوع است و وظائف اجتماعی خود را انجام می‌دهند.» (سوره بقره، آیه ۳)

کلمه غیب بر خلاف شهادت، عبارتست از چیزی که در تحت حس و درک آدمی قرار ندارد، و آن عبارتست از خدای سبحان، و آیات کبرای او، که همه از حواس ما غایبند، و یکی از آنها وحی است. قرآن کریم همواره اصرار و تأکید دارد در اینکه بندگان خدا نظر خود را منحصر در محسوسات و مادیات نکنند، و ایشان را تحریک می‌کند به اینکه از عقل سلیم و لب خالص پیروی کنند (ترجمه المیزان، ج ۱، ص: ۷۵). مسجد و امامزاده‌ها مهمترین محل ذکر خداوند می‌باشد زیرا فراموشی در نهاد آدمی قرار گرفته است. (شکل شماره ۴ حرم را مکان مقدسی برای محافل مؤمنانه و رشد مادران نشان می‌دهد). ذکر انسان را به عهد الست و مسئولیت ذاتی او رهنمون می‌نماید و انسان موجودیست در جستجوی آرامش و با ذکر خداوند قلوب آرامش می‌یابد.

شکل شماره ۴: محافل علمی با مدرسین خانم و مراسم های مذهبی در حرم. عکس از پایگاه خبری حرم مطهر.

در تعالیم دینی، ائمه اطهار(ع) «وسيله» رسیدن به تعالی و تکمیل ایمان می باشند. قرآن کریم در آیه ۳۵ سوره مائده می فرماید:

«هان ای کسانی که در زمره مؤمنین در آمده‌اید، از خدا پروا داشته باشید، و در جستجوی وسیله‌ای برای نزدیک شدن به ساحتش - که همان عبودیت و به دنبالش علم و عمل است برآئید و در راه او جهاد کنید، باشد که رستگار گردید»

شکل ۵: بیان توصل به اهل بیت(ع) و وسیله قراردادن آنها جهت تکمیل ایمان و شفاعت در نقوش و متن کاشی‌های حرم مطهر.

(وَ ابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ)، و حقیقت وسیله به درگاه خدا مراعات راه خدا است، به اینکه اولاً به احکام او علم پیدا نموده و در ثانی به بندگی او پرداخته شود، و ثالثاً مکارم و عمل به مستحبات شریعت انجام پذیرد و این وسیله معنایی نظیر معنای کلمه قربت را دارد و چون وسیله نوعی توصل است و توصل هم در مورد خدای تعالی - که منزله از مکان و جسمانیت است - توصل معنوی و پیدا کردن رابطه‌ای است که بین بنده و پروردگارش اتصال برقرار کند، و نیز از آنجا که بین بنده و پروردگارش هیچ رابطه‌ای به جز عبودیت نیست، قهراً «وسيله» عبارت است از اینکه انسان حقیقت عبودیت را در خود تحقق دهد و به درگاه خدای تعالی وجهه فقر و مسکنت به خود بگیرد، پس «وسيله» در آیه شریفه همین رابطه است... می توان گفت که «وسيله» معنایی خاص‌تر از تقوا دارد، «تقوا جنبه دفع ضرر و «وسيله» جنبه جلب نفع دارد»، چه بسیار کسانی که در زندگی کمال تقوا را دارند، ولی به خاطر نداشتن «وسيله» که مصداق اعلاى آن ولایت ائمه دین (ع) است به رستگاری نرسند (ترجمه المیزان، ج ۵، ص: ۵۳۶)، (هاشمی و مرعشی، ۱۳۹۷).

بزرگترین و مهمترین نشانه مجموعه زیارتی، بقعه اصلی است که نمادی از بقاع بهشت است. الگوی بهشت در ادبیات مذهبی دوران اسلامی اثر عمیقی در اغلب هنرها مانند شعر - مینیاتور - شهرسازی - معماری و ... به جای گذارده است. معماری زیارتی بر اساس این الگو سازمان یافته و توسعه پیدا کرده است. در مقابل ویژگی روایتگری این معماری، مساجد ایران را می توان با ویژگی عقلی و تدبیری ممتاز کرد. به این ترتیب این دو مفهوم بنیانی، دو گرایش فضائی خاص را در معماری ایران بعد از اسلام به وجود می آورده اند. فضای معماری زیارتی

ایران در درون و بیرون غالباً فضای متحدالمركز است. فضای مسجد فضایی محوری با جهتی شاخص به سوی قبله می باشد. این جهت گیری فضایی اثرات تعیین کننده ای در دو گرایش معماری یاد شده باقی گذارده است. تزیینات از نظر کمی و کیفی در این دو نوع تجربه فضایی نقش های متفاوتی دارند. یکی پر انرژی - فعال - متنوع - سمبولیک - رمزگونه - روایتگر - صیقلی و غیر مادی و ... که مربوط به معماری زیارتی است. دیگری متین - آرام - تذکر دهنده و دعوت کننده به تعقل در عالم هستی و در عین حال محدود و کم دامنه که مربوط به معماری عبادی مساجد است (مجابی، ۱۳۸۴: ۱۱۱). استفاده از سوره هایی که مرتبط با شأن اهل بیت (ع) می باشد در کتیبه های حرم های ائمه اطهار (ع) و فرزندان شان موضوعی نمادین و یادآورنده است (شکل ۶).

شکل شماره ۶: جایگاه اهل بیت (ع) و شأن نزول آیات قران کریم. بالا کتیبه زیر مقرنس با سوره حشر و پایین کتیبه بالای ضریح سوره انسان. عکس از پایگاه خبری حرم مطهر.

آیاتی از سوره حشر به تعلق غنائم بدون جنگ به اهل بیت (ع) پرداخته است: مطابق با ایه (۶): « آنچه خدا از اموال اهل قری به رسول خود برگردانید از آن خدا و رسول او و از آن خویشان رسول و فقیران و مسکینان و درماندگان در راه است... »

از ائمه (ع) روایت شده که فرموده اند: منظور از ذی القربی، اهل بیت، و مراد از یتامی و مساکین و ابن السبیل هم یتیمان و مساکین و ابن السبیل آنها است... و در ادامه سوره در ایه ۱۴ به موضوع منافقین و یهود پرداخته شده است که: اینها دسته جمعی با شما نمی جنگند مگر در داخل قریه های محکم و یا از پس دیوارها. شجاعتشان بین خودشان شدید است تو آنان را متحد می بینی ولی دلهایشان پراکنده است و این بدان جهت است که مردمی بی تعقل اند ترجمه المیزان، ج ۱۹، ص: ۳۵۰

کتیبه بالای ضریح سوره انسان (دهر) که شأن نزول این سوره ی مبارکه درباره ی اهل بیت پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) و حضرت فاطمه (س) و حضرت امام حسن (ع) و امام حسین (ع) است مطابق با آیات ۵ تا ۸: و نیکوکاران عالم (که حضرت علی و فاطمه و حسن و حسین ع و شیعیان شان به اجماع خاصه و اخبار عامه مقصودند) در بهشت از شرابی نوشند که طبعش (در لطف و رنگ و بوی) کافور است (۵). از سرچشمه گوارایی آن بندگان خاص خدا می نوشند که به اختیارشان هر کجا خواهند جاری می شود (۶). که آن بندگان، نیکو به عهد و نذر خود وفا می کنند و از قهر خدا در روزی که شر و سختیش همه اهل محشر را فرا گیرد می ترسند (۷). و بر دوستی خدا به فقیر و اسیر و طفل یتیم طعام می دهند (۸). ترجمه المیزان، ج ۲۰، ص: ۱۹۵ تا ۲۱۶

انتخاب این سوره مبارک در مضمون کتیبه ضریح مطهر حضرت معصومه (س) یادآور شأن و مقام آن حضرت و خاندان شان است.

۲- جایگاه حضرت فاطمه معصومه(س) در فرهنگ اسلامی و شیعی

حضرت معصومه (س) در سال ۱۷۳ ه.ق از مادری به نام نجمه خاتون متولد شدند. نام ایشان «فاطمه کبری» بود؛ زیرا امام کاظم (ع) سه دختر به نام فاطمه داشتند و حضرت معصومه (س) بزرگتر از آنها بود. لقب «معصومه» را امام رضا (ع) بر ایشان نهادند. در شرافت نسب حضرت معصومه (س) همین بس که ایشان دختر امام، خواهر امام و عمه امام هستند و همگی این ائمه(ع) به علاوه امام باقر(ع) و امام صادق (ع) در جلالت شأن ایشان، روایت دارند. آن حضرت از معدود امام زادگانی است که پنج معصوم در عظمت شأن او سخن گفته اند (نقل از سایت اطلاع رسانی حوزه علمیه قم). برای بیان مناقب ایشان از متن زیبای کتاب عشق هشتم از کمال السید بهره برده ایم:

«در زمان امامت امام رضا(ع): خراسان، گنجینه مردان نیرومند بود؛ اما ایرانیان گداخته در عشق خاندان رسول، روز به روز از این نکته که خاندان پیامبر چه کسانی هستند، آگاه تر می شدند؛ فرزندان عباس - عموی پیامبر (ص) - با رسوایی هایشان، و یا فرزندان علی(ع) و فاطمه(س)؟ هنوز نسل‌ها از مهربانی، عدالت و انسانیت علی (ع) تصویری پرفروغ در خاطره داشتند. اینک علویان، میراث علی را با خویش داشتند؛ خاطره‌ای از تلاش‌ها و جنگاوری‌های او را همچنان دعوت به «رضای خاندان محمد (ص)» رویای ستم‌دیدگان را در جای جای زمین رنگ می زد. عشق به علی و فرزندان‌ش، عاطفه‌ای دینی شده بود (کمال السید، ۳۷، ص ۱۳۸۹).

شکل شماره ۷: حدیثی در مقام حضرت علی(ع). طرح گرافیکی از حرم حضرت معصومه(س). مأخذ عکس از تبیان.

نقل شده از حضرت معصومه(س) به نقل از حضرت فاطمه(س)، دختر پیامبر خدا (ص) که فرمود: « شنیدم رسول خدا(ص) می فرمود: هنگامی که مرا - در معراج - به آسمان بردند، وارد بهشت شدم؛ وارد کاخی از مروارید سفید شدم که درون آن را خالی کرده بودند. قصر، دری آراسته از در و یاقوت داشت. جلوی در، پرده‌ای آویخته بود. سرم را بلند کردم. روی در نوشته شده بود: « خدایی جز پروردگار یگانه نیست! محمد (ص) پیامبر خداست و علی سرپرست مردم.» روی پرده نوشته شده بود: « فرخنده باد به شیعه علی (ع)».

وقتی وارد آن شدم، کاخی از عقیق سرخ توخالی دیدم که دری از نقره داشت؛ آراسته با زبرجد سبز. روی در، پرده‌ای بود، سرم را بلند کردم. روی در نوشته بود: «محمد (ص) پیامبر خداست؛ علی جانشین مصطفی است.» روی پرده نوشته شده بود: «پیروان علی را به حلال زادگی مژده ده.» وقتی وارد آن شدم، کاخی از زمرد دیدم توخالی که زیباتر از او ندیده‌ام و دری داشت از یاقوت سرخ؛ آراسته از گوهر. در، پرده‌ای داشت. سرم را بلند کردم. روی پرده نوشته بود: «پیروان علی رستگارند.» پس پرسیدم: «دوستم جبرئیل! اینها در مورد چه کسی است؟». گفت: «ای محمد! برای پسر عمه ات و جانشینت علی بن ابی طالب است.» (۱).

کتاب المسلسلات، ص ۲۵۰ (کمال السید، ۱۳۸۹، ص ۳۲-۳۱)

نویسنده در جایی دیگر به حدیثی می‌پردازد که از حضرت معصومه(س) به نقل از اجدادشان در مقام حضرت علی(ع) نقل شده و متن آن در شکل شماره ۷ بیان شده است.

در موضوع مسافرت حضرت معصومه(س) و سایر برادران ایشان به سمت ایران که با قصد یاری امام رضا(ع) رقم خورد چنین آمده: «در سپیده دم یکی از واپسین روزهای ماه صفر_ که ماه ناپدید بود_ کاروانی از علویان از مدینه خارج شد. پیشاهنگان کاروان، برادران حضرت، احمد، محمد و حسین بودند. کاروانیان، سه هزار تن بودند. مقصد شترها، ابتدا بصره و سپس شیراز بود. اگر مشکلی پیش نمی‌آمد، مقصد بعدی، کرمان بود. کسی نمی‌دانست کاروان چرا آهنگ چنین مسیر کویری را داشت. آیا برادران امام، قصد داشتند در طول راه، یاران بیشتری را با خود همراه کنند؟ کاروان دیگر کاروان حضرت فاطمه معصومه(س) به سوی کوفه به راه افتاد. پس از گذشتن از ارتفاعات صخره‌ای، به بیابان نجد، سپس رفحا و بعد به کوفه رسید. از فرات گذشت و به سوی همدان رهسپار شد؛ به سوی شرق و دره‌هایی میان سلسله کوه‌های آسمان‌سای، این کاروان، ۲۲ نفر عربی را با خویش داشت. کاروان سالاران، فاطمه و برادرانش هارون، فضل، جعفر و قاسم بودند (کمال‌السید، ۱۳۹۶، ۱۴۳).

کاروان در هر آبادی یا شهر می‌ایستاد و فاطمه، از شکوه علی(ع) می‌گفت؛ آن علی که نامش درفش انقلاب، گلدسته عدالت، دیباچه کرامت و آزادگی بود. کسانی که در جستجوی فردای سبز بودند، باید ه قافله‌ای می‌پیوستند که در آن سپیده‌دم خونین، از محراب کوفه به راه افتاده بود. فاطمه گفت:

((از مادرم شنیدم که فرمود: از رسول خدا (ص) شنیدم که فرمود: ادر شب معراج دیدم بر پرده‌ای نوشته‌اند: خوشا به حال پیرو علی. و باز از او نقل کرده‌اند که از پدرش روایت فرمود: آگاه باشید کسی که با عشق خاندان آل احمد مرگش فرا رسد، شهید به شمار می‌آید. و همچنین مادرم فاطمه فرمود: آیا سخن رسول خدا (ص) را فراموش کردید که روز غدیر فرمود: هر که من مولای اویم، پس علی مولای اوست؟ و اینکه: تو نسبت به من مانند هارون نسبت به موسی از همه جهت [برابری]؟

آه ای غدیر! چگونه از حافظه تاریخ فروافتادی و با زدودن تو، تمام زیبایی‌ها گم شدند. آه ای عیدی که هنگام تولد شهید شدی! (همان، ص ۱۴۳)

دستوراتی که از مرو می‌آمد، قاطع و واضح بودند: ((بستن راه بر علویانی که آهنگ خراسان را داشتند)). آنچه که انتظار می‌رفت، رخ داد گروهی از مردان مسلح حکومتی، با علویان رو به رو شدند. مردانی حماسه‌آفرینند(که هیچ داد و ستد و خرید و فروشی، ایشان را از یاد خداوند، بر پا نماز و پرداختن زکات باز نمی‌دارد). فاطمه، غمگینانه به قتلگاه برادرانش می‌نگریست؛ قتلگاه هارون، قاسم، جعفر، فضل و برخی از برادرزادگانش. قتلگاه، تابلویی از کربلا بود. فاطمه، خود را بر آن زمین گلگون افکند (کمال‌السید، ۱۳۹۶، ص ۱۴۸).

چون می‌خواست برای نماز برخیزد، پیکر رنجورش نتوانست روح بزرگش را تاب آورد. روحی را که در آستانه‌ی کوچ بود؛ کوچ به سرزمینی دور از شور بختی‌های زمین و تبهکاری‌های آدمی. اینک، دختری ۲۸ ساله تنها در میان جاده‌ی مدینه و مرو ایستاده است؛ نه راه پس داشت و نه راه پیش. اینک، فاطمه شمعی بود در فرجامین

شب بلند زمستان. در خاطرش احادیثی شعله‌ور شدند که در کودکی و جوانی شنیده بود. روزی که پدرش گفت: «قم، آشیانه آل احمد و پناهگاه شیعیان آن است»^۱

شکل شماره ۸: اهمیت زیارت حضرت معصومه (س) در نزد ائمه اطهار (ع) نقش بسته بر کاشی‌های حرم مطهر

و شنید که از نیایش اش صادق آل محمد (ص) نقل کرده‌اند:

((خاک قم مقدس است. مردمش از ما هستند و ما نیز از آنانیم. کسی قصد گردن فرازی با آنها نمی‌کند؛ و اگر کرد، کيفرش را سریع می‌بیند. تا هنگامی که قمی‌ها به برادرانشان خیانت نورزند، همواره چنین است. اگر خیانت ورزند، آفریدگار گردن فرازان تبهکاری را بر آنان چیره می‌گرداند.))^۲

در دل فاطمه، نوری آسمانی روشن شد و کلام جدش صادق (ع) در ذهنش اینچنین درخشید:

((حرم ما قم است و به زودی دختری از فرزندان که نامش فاطمه است، در آنجا به خاک سپرده می‌شود.))^۳ (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۴۹)

و دل‌ها به یاد این نام که اینک صاحبش می‌آمد، فروتنی کردند. دوشیزه‌ای که نامش نوری از روح تابناک و خطوطی از سیمای وی را با خود داشت. آیا فاطمه برای دوشیزگان قم، الگوی پاکدامنی و پامردی فرستاده بود؟! (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۵۵) فاطمه وارد آن شهر کوچک شد تا نام آن را وارد تاریخ کند؛ تا آن شهر، صدفی شود با مرواریدی در درونش (همان، ص ۱۵۵). به این سان، روح زندگی در خانه‌ی اشعری دمیده شد. چشمه‌های نماز و نیایش، قرآن و اندرزه‌های پیامبران، جوشیدند. سوره مریم یک بار دیگر درخشید؛ این بار مریم دوشیزه و خجسته، فاطمه نام داشت و دختری موسی (ع) و خواهر رضا (ع) بود. گوشه‌ای از اتاق نه‌چندان بزرگ، به محراب و مصلی تبدیل شد. با وجودی که بادهای سرد پاییزی می‌وزید، اما سخنان فاطمه، از آمدن بهار از افق‌های دور دست خبر می‌داد. از پدرش شنیده بود که:

((مردی از قم، مردم را به سوی حق می‌خواند؛ مردمی پولاد عزم برگرد وی حلقه می‌زنند؛ مردمی که توفان، آنان را نمی‌لرزاند))^۴ (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۵۶)

شکل شماره ۹: رهبر انقلاب، دوستداران اهل بیت(ع) و منتقمان خون سپهبد شهید قاسم سلیمانی از صهیونیسم جهانی، متعهد در حرم حضرت معصومه(س). مأخذ: سمت راست از خبرگزاری تسنیم. بقیه از پرتال جامع حرم.

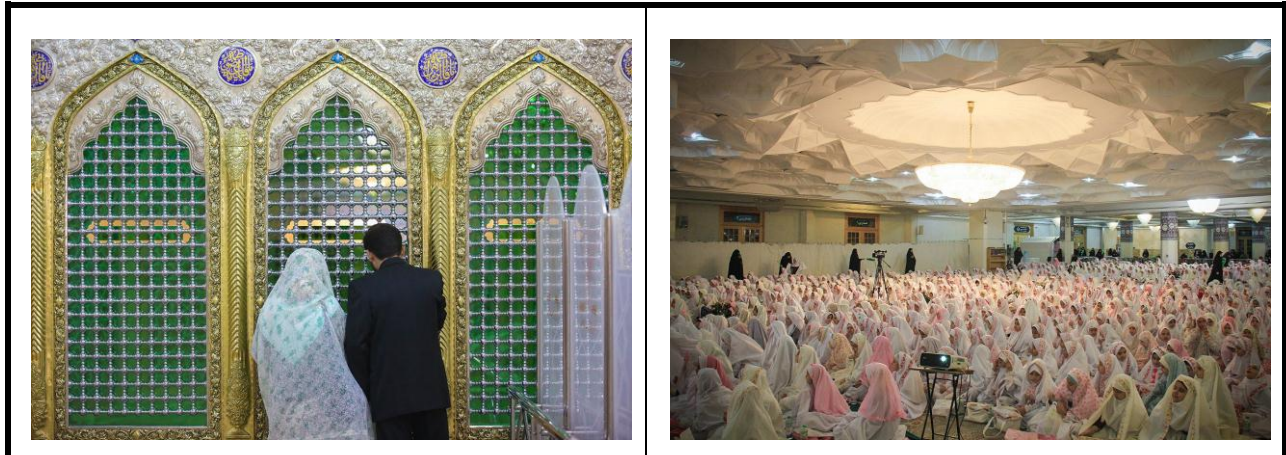

شنیدم از فاطمه(س) دختر رسول خدا (ص) که گفت: از پدرم شنیدم که فرمود:

((آگاه باشید هر که با عشق خاندان محمد (ص) جان سپارد، شهید به‌شمار می‌آید.)) (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۵۶)

کلام مقدس فاطمه به بذریه‌ای در سرزمینی پاک تبدیل شد تا به زودی به ((پناهگاه فاطمیون)) شود. (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۵۶) لحظه‌ی کوچ فرا رسیده بود؛ لحظه‌ی کوچی عاشقانه از میان مردم قم تا خاطره‌اش برای همیشه در میان آنان بماند؛ خاطره‌ی هفده روز زندگی در این شهر. (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۵۹) توفان سرنوشت بر فرزندان فاطمه (س) می‌ورزید و آنان را در سرزمینهای اسلامی پراکنده می‌ساخت. در سپیده دم دوازدهمین روز از ماه ربیع الثانی، خورشید طلوع نکرد؛ زیرا در ورای ابرهایی پنهان شده بود که می‌گریستند (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۵۹). گاهی دم فروبستن از پاسخ، خود پاسخی است (همان، ص ۱۷۱).

شکل ۱۰: حرم مطهر بعنوان شروع بندگی و جشن تکلیف و آغاز زندگی مشترک. مأخذ عکس: پرتال جامع حرم .

امام (رضاع) به همنشینش - که اشعری قمی بود - فرمود: «ای سعد! از ما نزد شما قبری است؟»
فدایت شوم، منظورتان قبر خواهرتان است؟

ابره‌های باران‌خیز در چشمان امام حلقه بستند. امام گفت: ((آری! کسی که با آگاهی از مقام او به زیارتش رود، از بهشتیان خواهد بود. از پدرم شنیدم که او از پدرش نقل کرد: خداوند را حرمی به نام مکه است. پیامبر(ص) را حرمی به نام مدینه است. حرم امیرمؤمنان کوفه و حرم ما قم نام دارد. بزودی بانویی از تبار من در آن جا به خاک سپرده می‌شود که نامش فاطمه است. هر که وی را زیارت کند با رعایت شرایط دیگر، بهشت برایش لازم است.)) (کمال السید، ۱۳۹۶، ص ۱۷۶)

۳- شکل گیری حرم حضرت معصومه (سلام الله علیه)

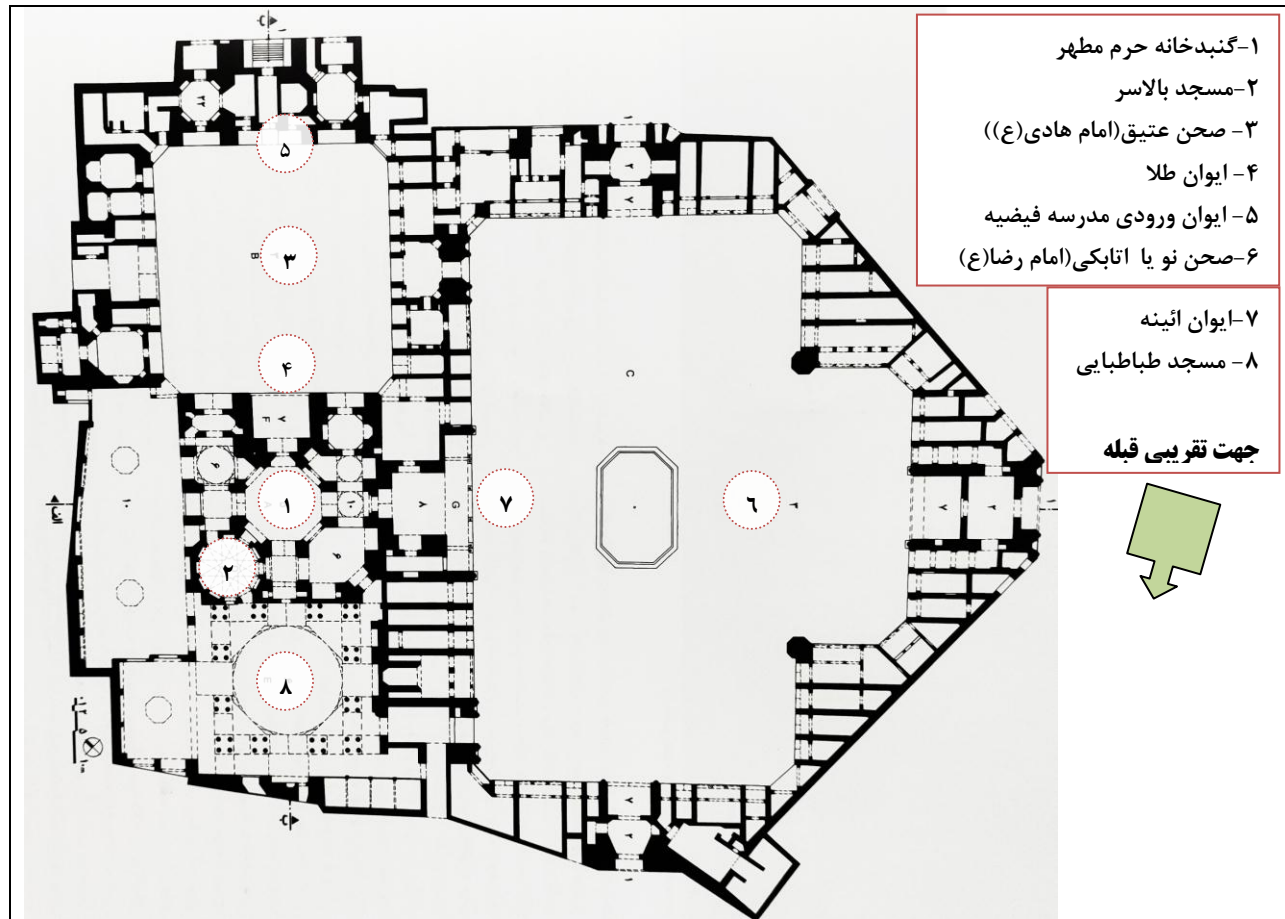
با بررسی سابقه ساخت مقابر پس از اسلام متوجه می‌شویم که بر اساس آن چه مورد توافق اکثر محققان قرار دارد در یک نگاه می‌توان آنها را به برجی شکل و مقابر به شکل قبه یا چهارگوش گنبددار تقسیم بندی نمود (کونل، ۱۳۸۷، ص ۷۴؛ براند، ۱۳۷۷، ص ۳۴۳-۳۴۲). در اوایل دوران اسلامی ساخت مقابر چهارگوش گنبددار به عنوان یکی از شیوه‌های کهن آرامگاه سازی اسلامی نمایان گشت و از کهن ترین نمونه‌های برجی مانده این گونه آرامگاهی، مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا قابل ذکر است (اتینگهاوزن و گرابار، ۱۳۸۱: ۳۰۱). از اواخر قرن چهارم ه.ق ساخت مقابر برجی شکل رواج بیشتری نسبت به بر چهارگوش‌های گنبددار پیدا نمود و در فاصله قرون پنجم تا هشتم ه.ق یکی از فرم‌های اصلی مقبره سازی گردید ولی بر خلاف فرم برجی شکل که از قرن نهم ه.ق از رواج افتاد، مقابر چهارگوش گنبددار تقریباً در تمامی دوره‌های اسلامی رواج داشته است و از قرن نهم ه.ق به بعد، به عنوان اصلی ترین شیوه مقبره سازی مطرح گردیده است (براند، ۱۳۷۷، ص ۳۶۶-۳۴۲). سنت ساخت بناهای عام المنفعه در کنار مقبره پس از اسلام رواج یافته و طی شیوه آذری در قرون هفتم تا نهم نیز تداوم یافت.

شکل شماره ۱۱: حرم حضرت معصومه (س) و طرح گسترش آن. مأخذ: بالا سمت راست از سایت مشرق نیوز. چپ صحن اتابکی (امام رضا (ع)) سایت: tripbama.com و پایین پورتال جامع آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (س).

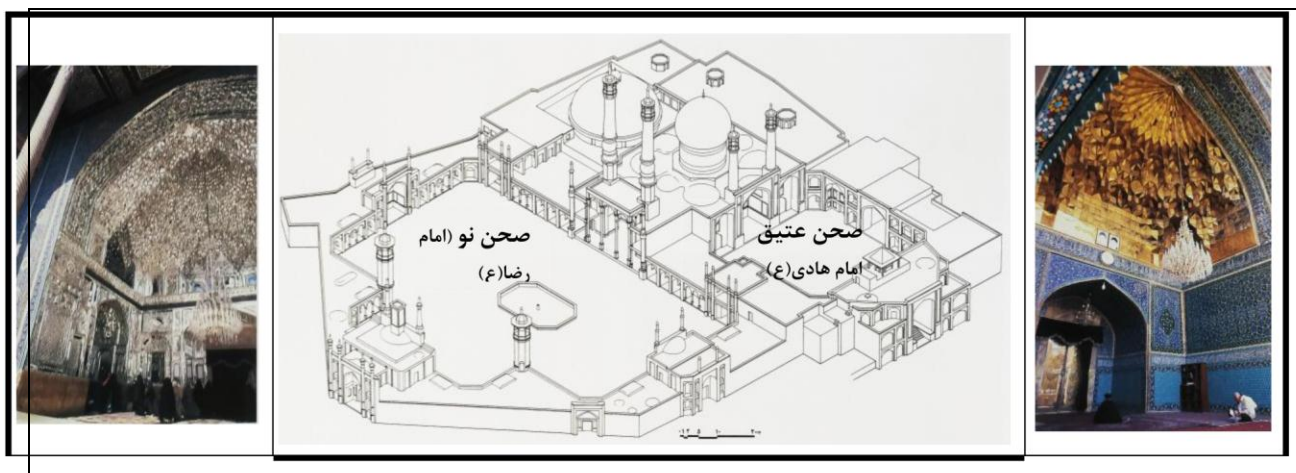
حرم مطهر کنونی بر مرقد حضرت فاطمه معصومه (س) احداث شده و توسعه یافته است. پس از وفات حضرت معصومه (س)، به مرور، چند تن از زنان خاندان مبرقع - یا به قولی از نوادگان امام جواد (ع) - در جوار مرقد وی به خاک سپرده شدند. در دوره های تاریخی دیگر نیز، افرادی، از جمله عده ای از پادشاهان صفوی و قاجار، در اطراف مرقد آن حضرت دفن شدند (گنج نامه، ۱۳۱۹، ص ۱۶۲). بقعه را در اواسط قرن سوم هجری قمری بانویی به نام «سیده زینب» بنا نهاد. مدرسی این شخص را نواده امام جواد (ع) معرفی کرده، ولی فیض قمی او را فرزند موسی مبرقع دانسته است. او همچنین گفته است که به احتمال قوی، بانی گنبدخانه دوم، که بعداً در جوار این بقعه احداث شد، ابوعلی محمد بن احمد بن موسی مبرقع بوده است.

شکل شماره ۱۲: پلان (کارشیو) حرم حضرت معصومه (س). مأخذ تصویر: (کنجنامه، ۱۳۸۹).

در اواسط قرن چهارم هجری قمری، ابوالحسین زید درگاه این بقعه را مرتفع تر و عریض تر کرد. در نیمه اول قرن پنجم هجری قمری، میر ابوالفضل عراقی، وزیر طغرل، برجای سه گنبدخانه‌ی مذکور، گنبدخانه ای وسیع بنا نهاد. در نیمه اول قرن دهم هجری قمری، شاه بیگم، از بانوان خاندان صفویان، بنای بقعه را به شکلی جدید بازسازی کرد. در همین زمان، نیمه اول قرن دهم هجری قمری، صحن عتیق و ایوان ها و فضاهای پیرامون آنها به بقعه افزوده شد. (شکل شماره ۱۲ و ۱۳) در دوره شاه طهماسب صفوی، سردر شمالی صحن عتیق احداث شد. پوشش مقرنس گنبد خانه نیز از آثار اوست. قرن دوازدهم هجری قمری، لطفعلی خان زند، دو مناره طرفین ایوان طلا را بازسازی کرد. فتحعلی شاه قاجار در دوران سلطنت خود، پیوسته به تعمیر و تجدید بناهای آستانه توجه داشت. او در نیمه اول قرن سیزدهم هجری قمری گنبد بقعه را با پوشش طلا آراست و ایوان شمالی آن را مرمت کرد و مقدمات تذهیب این ایوان را فراهم آورد. در سالهای ۱۲۴۵ تا ۱۲۵۱ نیز، بقعه به دستور او آینه کاری شد. تذهیب ایوان شمالی بقعه نیز از آثار ناصرالدین شاه قاجار است (همان، ص ۱۶۳). ابراهیم خان امین السلطان، که شخص اخیر بانی صحن جدید آستانه بوده (شکل شماره ۱۳ با عنوان اتابکی یا امام رضا (ع)) و احداث آن را در سال‌های ابتدایی قرن چهاردهم هجری قمری به پایان رسانده است

شکل ۱۳: وسط سه بعدی از حرم مطهر. سمت راست ایوان طلا و چپ ایوان آئینه مأخذ تصاویر: (گنجنامه، ۱۳۸۹).

در کتیبه دور گنبد بقعه از بیرون، نام سازنده آن، شاه محمد حسین اصفهانی و بر ساقه گنبد، نام هنرمند طلا کار گنبد، استاد محمود معمار قمی، مذکور است. در کتیبه بنای جدید مسجد بالاسر، نام معمار آن، استاد حسین لرزاده، دیده می شود (همان، ص ۱۶۴).

۴- مفاهیم متعالی در تزئینات و وجوه نمادین حرم مطهر

کتیبه ها علاوه بر این که محل زیبایی و وحدت خط و نقش هستند، استادی و مهارت هنرمندان را در بهره گیری مناسب از این دو عنصر در کنار هم به نمایش می گذارند. کتیبه ها ابزاری با هدف پیام رسانی به جهت انعکاس کلام خدا، سخنان اولیاء و ادعیه اسلامی هستند. همچنین آنها در قالب کتیبه های سرتاسری به صورت خوشنویسی، کتیبه های قاب بندی شده، کتیبه های تلفیقی با نقوش اسلیمی و هندسی، کتیبه های کوچک آجری در قالب شکل و خط، کتیبه های دورتادور محراب، کتیبه های دورتادور طوق گنبد و شبستان، کتیبه های ساده ای ایجاد شده با سطوح آجری یا کاشی به کار رفته است. کتیبه ها را به طور کلی می توان به دو نوع کتیبه های حاوی موضوعات مذهبی و ادبی و کتیبه هایی که اطلاعات بنا و سازنده بنا را در خود تقسیم کرد. کتیبه ها را از لحاظ داشتن معنای مذهبی می توان به سه قسم تقسیم نمود: کتیبه های قرآنی، دعایی و حدیثی در تزئین. کتیبه نگاری بناهای معماری مذهبی، از اواخر دوره صفوی به بعد، مضامین ادبی و شعرگونه نیز به چشم می خورد. این مضامین عمدتاً اشعاری در وصف اهمیت و یا تقدس بنا، یا اشعاری در رابطه با بانی بنا را در بر می گیرد. این گونه مضامین در دوره ذکر شده به ویژه در بناهای آرامگاهی بسیار به چشم می خورد (شریعت، ۱۳۸۶، ص ۹۲-۹۱).

«کاشی کاری های مرقد حرم حضرت معصومه (س) از قدیمی ترین انواع خود در دوران اسلامی در ایران است. در زمان شاه اسماعیل صفوی، گنبدخانه قرن پنجم هجری قمری را تا سطح زمین خراب و، بر جای آن، گنبد خانه ای هشت وجهی با هشت ایوان در پیرامون آن احداث کردند. این بنا گنبدی شلجمی با پوششی از کاشی

معرق داشت که پوشش آن در سال ۱۲۱۸ به خشت‌های زر اندود تغییر یافت. همزمان با احداث گنبد و ایوان شمالی، دو مناره طرفین ایوان و نیز صحن عتیق و ایوان جنوبی بنیان نهاده شد. در این دوره، به علت بالا آمدن سطح اراضی اطراف بقعه، کف گنبدخانه را بالاتر از حد قبلی قرار دادند و بنا دارای سردابه شد. آزاره کاشی گنبدخانه و کاشی معرق بالای آن متعلق به این زمان است. در اواسط قرن سیزدهم هجری قمری، کاشی‌های معرق نفیس سقف و بدنه گنبدخانه به آینه کاری بدل شد. اکنون، از تزیینات دوره صفویان، فقط شباکه‌های گرداگرد قاعده درونی گنبد و کتیبه کاشی معرق پیرامون گنبدخانه باقی مانده است. شکل شماره ۶ و ۹ (همان، ص ۱۶۷). مجموعه آستانه حرم حضرت معصومه (س) دو صحن دارد: یکی در شمال گنبدخانه بقعه، به نام «صحن عتیق»، و دیگری در سوی غرب، معروف به «صحن جدید» یا «صحن اتابکی». در میانه ضلع جنوبی صحن عتیق، ایوان طلا قرار دارد که کتیبه‌های آن مورخ ۹۲۵ و ۱۲۲۵ است (شکل ۱۳). در میانه ضلع شمالی همین صحن، ایوان دیگری هست که کتیبه آن به تاریخ ۱۳۰۱ است. در این ایوان لوح و وقف نامه قنات ناصری نیز، با تاریخ ۱۲۷۸ نصب است. همچنین ساعت نصب شده بر فراز ایوان تاریخ ۱۲۷۸ دارد. (سردر و ایوان سمت مدرسه فیضیه) در نماهای شرقی و غربی صحن عتیق، کتیبه‌ای منظوم تاریخ تذهیب گنبد بقعه را بیان می‌کند. هر یک از ابعاد این قصیده نشان دهنده تاریخ ۱۲۱۸ است، کتیبه‌ای بر ساقه پوش خارجی گنبد بقعه نیز تاریخ ۱۲۱۸ دارد (همان، ص ۱۶۲)، (متن آن در شکل شماره ۱۴).

شکل شماره ۱۴: شعر کتیبه گنبد خانه حرم مطهر ایبانی است از قصیده فتحعلی خان صبای کاشانی (از شعرای معروف زندیه، معاصر هاتف اصفهانی و آذر بیدگلی) و به خط نستعلیق توسط آقا مهدی طهرانی ملک الکتاب (خوشنویسان دوره فتحعلیشاه قاجار) نوشته شده است. (شریعت، ۱۳۸۶، ص ۱۰۷). مأخذ: با اصلاح متن از روی کتیبه گنبد توسط نگارنده.^۶

آتش موسی عیان از سینه سیناستی	یا که زرین بارگاه بضعه موساستی
بضعه موسی بن جعفر فاطمه کز روی قدر	خاک درگاهش عبیرو طره حوراستی
اوگلی رنگین ز طرف گلشن یاسین بود	آیتی روشن به صدر نامه طاهاستی
پرتویی از آفتاب اصطفای مصطفاست	زهره‌ای از آسمان عصمت زهراستی
نسبتی صحن حریمش رابه پاطاق حرم	کاین مکان عزت و آن مسکن غزاستی
صحن اورا هست اقصی پایه عزت چنان	کز شرف، مسجد سقف مسجد اقصا سستی

هنر شعر و متون ادبی جزو شاخصه‌های مهم هنر و معماری اسلامی بوده است. در صحن امام هادی(صحن عتیق) کتیبه ای معروف (به قصیده معجزیه) اجرا شده است. شاعر توانا و سخنور دانا مرحوم میرزا محمد صادق پروانه کاشی متخلص به «ناطق» اصفهانی، از جمله شاعران عهد فتحعلی شاه، قصیده ای در تذهیب و طلاکاری گنبد و ایوان حرم مطهر حضرت معصومه (س) سرود که هر مصرع آن ماده تاریخ ۱۲۱۸ دارد. این قصیده در ۶۲ بیت، ۱۲۴ مصرع سراییده است. قصیده نوشته شده از شگفت ترین قصائد در تاریخ علم و ادب و هنر بشمار می‌رود. از قصیده مذکور ۲۹ بیت در کتیبه ای بر حاشیه فوقانی صحن(عتیق) ایوان طلا باقی مانده بود. متن این کتیبه به خط نستعلیق بر روی مس قلمکاری و طلاکاری با زمینه آبی اجرا شده است (نقل از پایگاه اطلاع رسانی حوزه). در ازاره فوقانی صحن جدید(اتابکی یا امام رضا(ع))، کتیب های است از کاشی که ۲۵۸/۸ متر طول دارد و بر زمینه آن اشعاری نوشته شده که یک مصرع به رنگ سفید و یک مصرع به رنگ زرد دارد و خط نستعلیق متن کتیبه، از میرزا آقا تبریزی و اشعار آن را میرزا فتح ... کاشانی متخلص به «شیبانی» سروده است (شکل ۱۵). در این اشعار به توصیف بنا و مدح حضرت معصومه(س) و تکریم بانیان و سازندگان بنا پرداخته شده است (شریعت، ۱۳۸۶، ص ۱۰۸).

شکل شماره ۱۵: اشعار در کتیبه صحن نو(امام رضا(ع) در حرم حضرت معصومه(س)). مأخذ عکس: پورتال جامع آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (س). مأخذ اشعار از: (شریعت، ۱۳۸۶، ص ۱۰۷) و ترکیب از نگارنده.

	یکی بنای خلیل و یکی بنای امین	زمین شد از دو بنا رشک آسمان بدین
	امین سلطان گشت این بدان بنای چنین	خلیل رحمن گشت آن بدان بنای قدیم
	ولی نه چونین محکم نهاد و خوب آئین	بروزگار بناها همی نهادستند
	زمین خاکش بر فرق فرقه و پر دین	رواق طاق به آسمان نهاد اساس
	چو مرد پر هنر افتاد و بخت بودش یار	و قصیده «رائیه» با این اشعار
	کجا به رگه او پرزند فرشته چنین	چنین بماند از او در جهان چنین آثار
	بروزگار نگردهد زیر هر که نکرد	کجا سایه او آسمان برد، زنهار
	باخر آمد این قصر و این بلند حصار	هزار و سیصد و سه چون گذتش از هجرت

سردر جنوبی صحن جدید(صحن امام رضا(ع) یا اتابکی سابق) کتیبه ای منظوم با این ماده تاریخ دارد:

سرود صادق پروانه بهر تاریخش
 ببین به ملک قم اینکه در بهشت بپای
 که تاریخ ۱۳۰۳ را نشان می دهد (گنج نامه، ۱۳۸۹: ۱۶۰). ساعت بالای ضلع شمالی صحن عتیق را در سال ۱۲۷۸ نصب کرده‌اند. این سر در تا دوره شاه عباس، که فیض کاشانی مدرسه فیضیه را بنیان نهاد، ورودی صحن عتیق بود؛ اما بعد از آن، در ضلع جنوبی صحن مدرسه قرار گرفت. مسجد بالاسر در دوره صفویه مزیف آستانه بود. در زمان فتحعلی شاه قاجار، بنای آن به صورت طاق و چشمه بازسازی شد و عنوان (مسجد بالاسر) یافت. در راهنمای قم آمده است که این بنا کتیبه‌ای منظوم با ماده تاریخی حاکی از سال ۱۲۳۴ داشته است. در سال

۱۳۳۸، بنای فعلی با اسکلت فلزی احداث شد و گنبد شاه سلیمان در زیر سقف آن قرار گرفت. در سوی جنوبی بقعه، صحنی به نام (صحن زنانه) وجود داشته است. این صحن در راهنمای قم وصف شده و درباره آن آمده که در ضلع شمالی آن ایوانی قرار داشته و کتیبه‌ای منظوم در این ایوان حاکی از تعمیرات سال ۱۳۴۶ بوده است. در سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰، برجای این صحن، بنایی به نام (مسجد طباطبائی) احداث شد. (شکل شماره ۱۲) احداث این مسجد را می‌توان آخرین توسعه آستانه در دوره اخیر دانست (این متن قبل از طرح توسعه حرم مطهر در سالهای جدید نوشته شده است). گنبد وسیع این مسجد بر پایه‌های آجری قرار داشت. بعداً چهارگوشه پایه هارا تراش دادند و چهارستون با بتن مصلح در چهارگوشه هر پایه ساختند و پایه آجری میانه آنها را برداشتند. دیوارهای این فضا و ستون‌های آن آینه کاری است و گنبد آن از داخل و خارج کاشی معرق دارد (شکل ۱۱) (گنج نامه، ۱۳۸۹: ۱۶۹).

شکل شماره «۱۶»: ۱- اشعار کتیبه صحن عتیق (امام هادی(ع) در حرم حضرت معصومه(س). مآخذ (اشعار از شریعتی، ۱۳۸۶) عکس: پورتال جامع آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (س). ۲- کتیبه قرانی زیر طاق ایوان طلا

	این قبله گلبنی است به زیور برآمده یا پاک گوهری ست پر از زیور آمده
	این روضها پست کامده از جنت العلی یا کوکبی ست سعد و منور برآمده
	این زیب عرش یا که بود گوی آفتاب یا نور حق که در همه اشیا برآمده
	این قبله را چه اوج که با ارتفاع آن صدر فلک بچشم ملک احقر آمده
	وین قبر است جای بجائی که پایه اش از اوج مهر و ماه و زحل برتر آمده
	کین قبر فریح بجائی کشانده سر کز قدر یا سپهر برین همسر آمده
	وین قبله و زمین ز همین رفعت و جلال عرشی بدهر یا فلکی دیگر آمده
	وین صحنه به ز صحن خیانت بهر اشک آبش به از بقا و به از کوثر آمده
	از دل سؤال کرده و گوگهر مرابگو کین صحنه از چهره ز جنان بهتر آمده
	دل در جواب گفت که اینک در این سؤال عقل طیل قاصرو هر اقصرا آمده
	بهتر بود بحسن و علو از جنان در آن مسکن که بنت موسی بن جعفر آمده
	زهر اعفاف فاطمه بنت موسی آنک بروی شرف ز فاطمه و حیدر آمده
	معصومه که در ره ایوان اقدسش از قدر و صدق حور و پری چاکر آمده
	شهرزاده‌ای که هر دو سرا جش این عطا باطالبان مذهب حق یا ور آمده
	ناطق دعا بگو که بمرآت طبع و عقل پیدا دعای شاه عطا گستر آمده
	تا اسر نرگس آمده و لاله در زبان تا نام را صغرا آمده و احمر آمده

بالا: کتیبه قرانی زیر طاق ایوان طلا از سوره مبارکه نور

۵- نتیجه گیری

بناهای مذهبی و بقاع متبرکه علاوه بر نقشی که در شکل گیری یا توسعه شهرهای ایران داشته تاثیر مستقیمی در هویت بخشی و ایجاد تعاملات فرهنگی- اجتماعی دارد. بنایی همچون حرم مطهر حضرت معصومه(س) مکانی برای شروع بندگی و جشن تکلیف و آغاز زندگی مشترک دوستداران اهل بیت(ع) و محل جمع آمدن منقمان خون شهدا از صهیونیسم جهانی و آمریکای مستکبر می باشد. این موضوع نشان می دهد که مجموعه حرم مطهر دارای قابلیت های زیادی است که بعنوان مثال از ایجاد مهدکودک و شهرسازی قرآنی همانند حرم مطهر امام رضا(ع) جهت کودکان را می توان نام برد. این مقاله با ذکر جایگاه حضرت معصومه(س) به اهمیت حرم ایشان بعنوان نمادی از حرم مخفی حضرت فاطمه(س) پرداخته و با معرفی الگوی نظام دهنده حیاط تا گنبدخانه، نشان داد سازندگان با انتخاب صحن هایی که بی واسطه با مکان مقدس متصل شده، شرایط را برای ایجاد محفلی عالمانه فراهم نموده اند. مکان قدسی که سطوح و وجوه آنها مزین به کلام الهی و حاوی برکت جاری است. فضایی که منور به کلام الهی و مناسب تفکر بوده و وحدت مابین عناصر معماری جهت رعایت سلسله مراتب حضور از طریق تزئینات و شاهکارهای هنر دینی بروز و ظهور یافته است. هرچند کتیبه های مختلفی در حرم مطهر ساخته شده ولی آنچه به ذکر و کلام اهل بیت(ع) بوده باقی و ماندگار شده است. مطابق نظر محققان ویژگی بنیادین معماری زیارتی ایران از خصوصیت روایتگری آن سرچشمه می گیرد. این معماری متضمن سیستم وسیعی از سمبل هاست که در ترکیب های مختلف نقش اصلی را به عهده دارند. و زائر گاه به صورت رمزی و گاه به صورت آشکار با روایاتی که مضمون آن فداکاری و ایثار در راه خیر و صلاح انسان است آشنا می شود. مجموعه حرم مطهر و کتیبه های وحیانی آن در پیوند با آوای ملکوتی چون تلاوت قرآن و دعا، حس بصری، تناسب موزون، نور و رنگهای نقش بسته بر کتیبه و کاشی ها پیوندی عمیق با درون مؤمن و خاطرات ازلی او برقرار می نماید. هر خواندنی پرده ای از غیب بر متقین می گشاید که تعالیم دینی، ائمه اطهار(ع) وسیله رسیدن به تعالی و تکمیل ایمان می باشند.

۶- منابع و ماخذ:

اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابار(۱۳۸۱) هنر و معماری اسلامی، یعقوب آژند، انتشارات سمت.
بلر، شیلا اس و بلوم، جاناناس(۱۳۸۲) هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی، جلد اول، محمد موسی هاشمی گلپایگانی، سازمان چاپ و انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.

پایگاه خبری آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه(س) قابل دسترس در: <https://news.amfm.ir>

پایگاه جامع امام زادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی(۱۳۹۵). قابل دسترس در سایت: www.emamzadegan.ir.

سپهریان، حمزه(۱۳۹۴)، کلام نخست، نشریه میقات الرضا، ۱۵.

شریعت، زهرا(۱۳۸۶)، تزئینات کتیبه ای آستان مقدس قم. مطالعات هنر اسلامی، پائیز و زمستان.

طایفه، احسان(۱۳۹۲)، ایده و خلاقیت در معماری ایرانی، ناشر موسسه علم معمار، تهران.

علی‌آبادی، محمد (۱۳۸۶) «هندسه جاویدان (یا هندسه آسمانی) در معماری»، نشریه بین-المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت، تهران.

غروی، مهدی (۱۳۷۶)، آرامگاه در گستره ی فرهنگ اسلامی، انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

قرآن کریم، ترجمه مکارم شیرازی.

کمال السید (۱۳۸۹)، عشق هشتم، نگاهی نو به زندگی حضرت معصومه (س) و امام رضا (ع)، حسین سیدی، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش، چاپ هشتم.

کونل، ارنست (۱۳۸۷)، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، انتشارات توس.

مجابی، سیدمهدی (۱۳۸۴)، «مفاهیم بنیانی معماری زیارتی ایران در دوران اسلامی»، مجله بین المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت، شماره ۱ جلد ۱۶.

مرتضوی، سید محسن-شمشیری، بابک-شایگان، مهرانه (۱۳۹۲)، آثار زیارت و آسیب شناسی آن، مقاله در کنفرانس امامزادگان سازمان اوقاف ارائه شده است

نصر، سیدحسین (۱۳۷۵)، جوانان مسلمان و دنیای متجدد، انتشارات طرح نو، ۱۳۸۷

نقره‌کار، عبدالحمید و علی‌محمد، رنجبر کرمانی، و مهدی، حمزه نژاد (۱۳۸۴)، طرح تحقیقاتی درآمدی برتعریف جامع از هویت

اسلامی در معماری و شهرسازی، مرکز تحقیقات معماری و شهرسازی وزرات مسکن و شهرسازی

نقل از پایگاه اطلاع رسانی حوزه. قابل دسترس در سایت: www.hawzah.net

هاشمی طغرالجردی، سیدمجید و مرعشی، سیما سادات (۱۳۹۷)، تجلی شهرعلم در متون مقدس و نمادهای هندسی- تزئینی

مسجد گنجعلیخان کرمان، دومین همایش ملی مستند نگاری میراث طبیعی و فرهنگی. دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی تهران.

هیلن براند، رابرت (۱۳۸۳) معماری اسلامی، ایرج اعتصام، تهران: انتشارات پردازش و برنامه ریزی شهری شهرداری تهران.

پایگاه خبری آستان مقدس حضرت فاطمه معصومه (س)- <https://news.amfm.ir>

پانوشتها

۱. بحارالانوار، ج ۶۰، ص ۲۱۴.
۲. بحارالانوار، ج ۶۰، ص ۲۱۷.
۳. مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۳۶۸.
۴. بحارالانوار، ج ۵۳، ص ۲۱۶.
۵. بحارالانوار، ج ۶۰، ص ۲۱۶ / مستدرک الوسائل، ج ۱۰، ص ۳۶۸.
۶. ^۱ متن کتیبه ای که توسط نویسنده محترم (شریعت، زهرا (۱۳۸۶)، تزئینات کتیبه‌ای آستان مقدس قم) نوشته شده با کتیبه گنبد فعلی مطابقت داده شد و کلمات عبیری، ریگین و زهره اصلاح شد.